

ALISHER NAVOIY IJODIDA SHAKLDOSH SO‘ZLAR

Djumashov Davletiyar

Fan va texnologiyalar universiteti katta o‘qituvchisi

jumashovdavlatiyor@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19855530>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan omonim so‘zlar va ulardan hosil bo‘lgan omonimik qatorlar katta miqdorni tashkil etishi yoritiladi. Maqolada ayniqsa Alisher Navoiy asarlaridagi omonim so‘zlarga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: omonim, semantika, omonimik qator, presuppozitsiya, qiyosiy, sinonimik va antonimik, leksik ma‘no, til birligi, fonetik o‘zgarishlar.

Annotation. In this article, in the works of Alisher Navoi, homonymous words forming homonymic series from them also form large numbers. The article pays special attention to homonymous words in the works of Alisher Navoi.

Keywords: homonym, semantics, homonymic series, presupposition, comparative, synonymous and antonymic, lexical meaning, unit of language, phonetic changes.

Alisher Navoiy omonim, sinonim, antonim va polisemantik so‘zlardan samarali foydalangan. Bir tizimni tashkil qiluvchi ma‘lum leksik-semantik kategoriyalarning o‘rni nihoyatda katta. Alisher Navoiy so‘z tanlashda omonimlarga katta urg‘u beradi.

Shuni alohida ta‘kidlash joizki, o‘zbek tilshunosligida omonimlarning o‘rganilishi uzoq tarixga ega bo‘lib, Alisher Navoiy nomi bilan bog‘lanadi [Бафоев Б. 1985. 35]. Bunda Navoiy omonimlar haqida maxsus termin qo‘llamay, masalani misollar asosida izohlaydi.

Alisher Navoiy asarlarida omonim so‘zlar ham, ulardan tashkil topuvchi omonimik qatorlar ham katta sonlarni tashkil qiladi. Shoir shakldosh so‘zlarning she‘riyatdagi o‘rni va roli haqida “Muhokamatul-lug‘atayin” asarida quyidagicha yozadi: “Yana she‘rda barcha tab’ ahli qoshida ravshan va majmu’ fusaqo oldida mubarhandurki, tajnis va iyhom bag‘oyat qulaydur. Va bu farxunda iborat va xujasta alfoz va ishoratda forsiydan ko‘prak tajnisomiz lafz va iyhomangiz nukta borki, nazmga mujibi zeb va ziynat va boisi takalluf va san’atdur”.

Omonimlarning leksik-semantik va leksik-grammatik ma‘nolari, ularning til materiali va tuzilishiga ko‘ra guruhlariga bo‘lib tadqiq qilinadi [Санакулов В. 2004. 83].

Sinonim va antonim so‘zlar bir xil so‘z turkumiga taalluqli bo‘ladi. Omonimlarda esa bu tamoyilga amal qilinmaydi. Omonimlar so‘z turkumlari orasida tadqiq qilinganda, u quyidagi ko‘rinishlarga ega:

1. Ot turkumidagi so‘zlar omonimlashadi. Tub so‘zlar **ayoq**, **ayog‘** - piyola, qadah va ayog‘, **ayog‘** - insonning yurish a‘zosi:

Ey Navoiy, dayr aro tutsa **ayog‘** ul mug‘bacha,

No‘sh eib olma **ayog‘idin** aning o‘lguncha bosh (G‘.S. 277).

Bel - “gavdaning ma‘lum qismi” va **bel** - “ish quroli” ma‘nosidagi so‘zlar omonimlashadi:

Toshirg‘a toshu xishtu **bel** aroba,

Tutub Chin ichra obodu xaroba (FI. 328).

B e l i n garchi kamar topmay kamohi.

Vale zarrin kamarlardur sipohi (F.Sh 443).

Ilik soʻzi omonimik qator tashkil qilib, **ilik** - “qoʻl”, **ilik** - suyak ichidagi yogʻsimon modda; **ilik** - darvoza yoki eshikning zanjir solib yoki qulflab bekitilishi, narsalarning qoziq mixlarga osib qoʻyilishi kabi maʼnolarda qoʻllanadi: “... bir oʻgʻul berdikim, bir koʻz va bir ilik va bir oyogʻi yoʻq erdi” (TA. 299). Yeguliklardin agarchi qoʻy muchallaridin baʼzigʻa ot qoʻyuptilar, ammo orqani va oshugʻlugʻ ilikni va yon soʻngakni va qoburgʻani va ilikni va oʻrta ilik va boʻgʻuzlagʻuchini turkcha ayturlar” (ML. 116).

Bundagi **ilik** - qoʻl va **ilik** - suyak, **iligi** polisemantik aloqalarning yiroqlashuvi va uzilishi natijasida ikki mustaqil maʼnoli soʻz - omonimlar paydo boʻlgan.

Omonimik qatorda toʻrtta soʻz keladi. Bunda **os** - juni yumshoq va oq rangli hayvon, **os** - kiyim, **os** - tegirmon toshi va **os** - geografik nom maʼnolarida uchraydi:

Jahon shoʻxin aruse qilgʻil ixlos,

Ki kiymish tun bila kundan kishu **os** (NSH. 680).

Chu ozim boʻlub jonibi **osu** Rus,

Boʻlub yuzlari vahmidin sandarus (SI.1297).

“Yerga farsh soldi va tulku va **os** va tiyin terisin ul kiyargʻa qabul qildi” (TM. 186).

Uch soʻz soʻz omonimik qator tashkil etib, **tosh** - yer jismlarining bir turi; tosh - tashqari; tosh - ogʻirlik oʻlchovi, tarozi toshi maʼnolarida keladi:

Junun **toshi** urub har yon yangi dogʻimni afgor et,

Ichimdan loladek ishq ichra toshimni namudor et (NSH. 98).

Tuz aylab tarozu iki boshini

Temurdin yasab, muhr etib **toshini** (SI.1285).

Butub havziki andin ruh olib qut,

Ushoq **tosh** tegrasida laʼlu yoqut (FSH. 335).

Omonimik qator fonetik oʻzgarishlar asosida boʻlib, bunda soʻz oxiridagi bir tovush uning maʼnosini oʻzgartmagan holda tushirib qoldiriladi. **Kaf** - qoʻl, oyoqning yuza va ostki qismlari, **kaf** - suv, suyuqliklar qaynatilganda yuzaga chiqadigan koʻpik, **kaf** - adabiy termin:

Bazmaro gar yoʻq may bila daf,

Ham yomon ermas un bila **kaf** (GʻS. 326).

Kaf - mafoʻilun “nun”ining isqotidur, to mafoʻilu qolgʻay (MA. 139).

Qabarchuq **kafi** poyida har taraf,

Toʻa durri maqsud ila ikki kaf (SI. 1400).

2. Omonimik qator ot va feʼl turkumidagi soʻzlardan boʻlib, bunda, odatda, ikki soʻzgina omonimik qator hosil qiladi: **gard** - zarra, chang, toʻzon; **gard** - fors-tojikcha “gashtan” - qaytmoq, aylanmoq feʼlining buyruq shakli:

Fano taylasonini qilgʻay kafan,

Kafan bas anga, balki **g a r d i** jahon (SI. 1400).

Alisher Navoiy gʻazallarida omonim bir gʻazal ichida va bir baytda berilishi mumkin. **Gard** omonim soʻzi bir gʻazalda uchraydi:

Dudi oh ermas koʻngul uyin qaro qilgʻonda dard,

Chun yiqldi ishq zulmidin havogʻa chiqti **gard**.

Tez uyur davringda, ey soqiy, sipehr oso qadah,

Barham urmasdin burun majlisni charxi tez **gard** (NSH.124).

Ich - ichi, ichkari, ichkarisi va **ich** - ichmoq feʼlining buyruq shakli:

Bahoriy ravza topqoch zebu tazyin,

Ichu tashigʻa gulgun oyin (FSH. 335).

Yetishsa ishqaro yuz mehnatu qadah **ich**,
Nafas-nafas qo'yubon may to'la-to'la **ich** (G'S. 117).

Olma - meva va uning daraxti; **olma** - ikkinchi shaxs buyruq fe'li:

Yuz uza siymin zanaxdoningda xatti mushkbo'y,
Utka koygon **olmadin** sreki chikkon dud erur (FC. 154).
Ey Navoiy, dayr aro tutsa ayog' ul mug'bacha,
No'sh etib **olma** ayog'idin aning o'lguncha bosh (FC. 277)

Fors-tojikcha **sol** - yil va **sol** - ikkinchi shaxs buyruk fe'li:

Vasl mumkin yo'k vale hijronda har dam yuz balo,
Mundok ofat muhtalosi moxu **sol** o'lmoq kerak (FC. 351).
Ko'ngul komini ko'y, gar xud mening devona ko'nglumni.
Toparsen uyla yuz parkandu **sol** har itga bir parkand (FC. 133).

3. Ot va sifat turkumidagi so'zlar omonimik qatorni tashkil etadi. Bu omonimik qator komponentlari ham deyarli ikki so'zdan iborat: **But**, **sanam** ma'nosini atovchi - **but** va **but** - to'liq, mukammal ma'nosidagi so'zlar shakldoshlikda keladi:

Va'dai vasl ayladi ul oy, xamono kelgusi,
Tiyg'i hajridin shikof o'lg'on ko'ngul bu so'zga **but** (BV. 89).
Bo'lmasa ul but qoshi mehrobim ichra jilvasoz,
Qiblag'a kofirmen, ar bosh indurub qilsam namoz (FC 230).

Omonimik qator uch so'zdan iborat bo'lib, **ko'k** - falak, osmon; **ko'k** - rang turi: **ko'k** - musiqa asbobi:

K o' k po'yay cayr ila talabgor sango.
Kun sorg'oribon ishqda bemor sango (FC. 741).

Ko'k g'azoli chunki kofur uzra mushkafshon bo'lur.
Kavkabafshon ko'zlarimdin ul quyosh pinhon erur (FC. 180).
Dedim taronayi jonbaxsh mutribo sen xud.
Firoq sozi tuzub o'lturur **k o' k i** cholding (FC. 378).

Bulardan tashqari, yana **k o' k** so'zi otlashib, kiyim ma'nosida ham keladi: «Tarix ahli muttafiqdurlarkim soch qirmoq va ko'k va qaro kiymak ul motamdin qoldi» (TM. 194). Alisher Navoiy Muhokamatul-lug'atayn asarida ko'k so'zining ma'nolarini sanab ko'rsatadi: "Va ko'k lafzin ham necha ma'ni bila iste'mol qilurlar [Абдурахмонов Ф. Рустамов А. 1981. 10.]. Biri **k o' k** - osmonni derlar. Yana **ko'k** ohangdur. Yana **ko'k** - tegrada ko'klamakdur. Yana **k o' k** - qadog'ni ham derlar. Yana ko'k sabza va o'langni dag'i derlar".

Adabiy termin sifatidagi **bayoz** - turli shoirlar she'rlaridan olib tayyorlangan to'plam va **bayoz** - oq, oq rang ma'nosidagi so'zlar shakldoshdir:

Xatmudur yoxud **b a y o z i d a** yuzining kilki sun'
Xo'bdug' tug'rosini zangor ila qildi savod (FC. 138).
Yana bir ravza rangi sarbasar nur.
Bayoz ichra kirib, andokki kofur (Fsh. 337).

Xor - tikan va **xor** - kamsitish, qiynash ma'nosidagi so'zlar:

Bulbul kibi xushgo'y Navoiyni qilib **xor**.
Ul gulni ko'rung jonibi badguy tutubtur (FC. 193).
Bas, nedur ko'z gar xayoling xayliga manzil emas.
Har qaro bir o't yeri davrinda kirpik **xoru** xas (FC. 248).

Rang bildiruvchi **nofarmon** va otlashgan **nofarmon** - itoatsiz. buyruqqa qaramaydigan ma'nosidagi so'zlar omonimlashadi:

Tog'yeki o'zin solmadi farmon ichra.

Ko'y **nofarmon** xalqni tug'yon ichra (NJ. 26).

Osrul **nofarmondur** ul gulkim, libosidur binafsh,

Garchi gulruxlar erur bori oking farmonida (BV. 530).

Omonimik qatorni arabcha sifat turkumidagi savod (mazkur polisemantik so'z ma'no variantlarining bir ma'no uyasidan uzoqlashgan va yana otlashgan ma'no variantlari ham bor) **qora tus**, qoralik; qorong'u, qorong'ulik, qorong'u kecha: uzoqdan ko'ringan qora, nishona, belgi kabi ma'no turlari va yana **savod** – shahar, o'lka; joy, xudud, nihoyat, **savod** - xat-savod, yozuv. bilim ma'nosidagi so'zlar shakldoshdir:

Xil'atin aylabmudur ul sho'xi siyminbar qaro,

Tun **savodi** birla kiygandek maxi anvar qaro (FC. 50)

Bu yanglig tiyra xar birning **savodi**.

Savodi ichra xar yon togu vodi (fsh. 400).

Necha kun chun manozil qat' qildi.

Cherik Arman savodig'a yeyildi (Fsh. 499).

Xatmudur yoxud bayozida yuzining kilki sun',

Xubluk tugrosini zangor ila kildi **savod** (FC. 138).

Uchunchi oy ravon buldi sa vodi,

Burungi yilda kur'on bo'ldi yodi (FSH. 317).

Adaddin kup kema bori yaroglik.

Savodi bir muazzam shaxr choklik (FSH. 422).

4. Son va ravish turkumidagi so'zlar omonim bo'lib keladi. **Besh** - son ma'nosida va **besh-ortiq**, ko'p ma'nosi bilan:

Ul bino aylab ajabtur elni mehmon aylamak,

Ulki bu uy ichra **besh** kun mehmoni **b e sh** emas (FC. 241).

5. Ot va ravishlar omonimik katorlar xosil etadi: **Burun** - ilgari, oldin va **burun** - nafas olish organi ma'nolari:

Subha torini yig', ey shayxki, bir lahza **burun**.

Taktilar mug'bachalar rishtayi zunnor mango (FC. 32).

Aylag'ondek mardumi obi **burun** kuz mardumin.

Emdi ul naf aylamish xayli bani odamni suv (FC. 529).

Tob - jingalak, o'ram, tob va **tob**-chidam, quvvat, qudrat ma'nolari:

Hajri **t o b i** ichra kim ko'rmish bu jismi zordek,

Kim topibdur bark shakli o'tka tushgan tordek (FC. 356).

Zulfini ochmish sabo yuziga chikmish **t o b i** mul

Zulfu yuzi aksidin tuniga tushmish dolugul (FC. 401).

6. Ravish va fe'l turkumidagi so'zlar bir omonimik qatorda keladi: holat ma'nosini bildiruvchi **tik** va **tikmoq** fe'lining ikkinchi shaxs buyruk shaklidagi tik til birliklari:

Ey Navoiy, ul Masihodan quyosh chun urdi zaxm,

Oni Iso ignasiyu mehr tori birla **t i k** (NSH. 335).

Ul sorig' to'nlug' erur turg'onda ta'zimga **tik**,

Shulakim xoshokni kuydurgali bo'lg'ay biyik (FK. 336).

7. Omonimik qator fe'l va son turkumiga kiruvchi so'zlardan bo'ladi:

Yetmish-ma'lum bir miqdordagi son atamasi va fe'l shakli - **yetmish**:

Adudur olti jihatdan manga chu yetti falak.

Ne sud yoshim agar oltmish va gar **yetmish** (FK. 247).

O'qidin par chiqormishmenkim, ul turki xadang afgan.

Qayonkim g'amzasining novakin chek, manga **ye t m i sh** (BV. 210).

Yetti - son va yetti fe'l shakli:

Demay **yetti** obou turt ummahot.

Ki xilqat tuni kiydi chun koinot (FC. 713).

Xanjaring jonimga **yetti** ko'kragimga sanchilib.

Novaking yonimga ulgurdi iyodatqa kelib (FC. 75) va boshqalar.

8. Ot va son turkumidagi so'zlar bir omonimik qatorda keladi:

To'quz, to'qquz - son va **to'quz** - dasturxon, sovg'a ma'nosida:

Zixi javlongahing aflok uza maydoni sav adno.

Burokingga **t o' q u z** gunbaz, bu **t o' q q u z** gunbazi xazro (FC. 27).

Chun yeti qot yerga kirgung oqibat holo ne sud.

Har sipexr ajnosidin olingg'a tortalar **t o' q u z** (NSH. 210).

Yuz - son va **yuz** - inson tanasining ma'lum qismi ma'nosi:

Zixi xusnung zuxuridin tushub har kimga bir savdo,

Bu savdolar bila kavnayn bozorida **yuz** gavgo (FC. 22).

Nedin **yuz** gul ochar ishk o'tidin bulbul kibi Vomik,

Yuzingdin gar uzori bogida gul ochmadi aero (FC. 22)

Yuqorida, asosan, tub so'zdan tashkil topgan omonimik qatorlar ko'rib chiqildi [Абдурахмонов F. Рустамов A. 1973.10.]. Navoiy uch so'z turkumiga aloqador va yasama so'zlar omonimik qatorlar hosil qiladi:

Butgar - sakam, **but** yasovchi usta va **butgar** - butgarmoq fe'lining asosi:

Har buti **butkarg'a** parastishda mast.

O'ylakim **but** sajdasiida butparast (XA. 65).

Iki raxna sori ravon bordilar,

Gachu xisht ila **butkardilar** (SI. 1414)

Omonimik qatorda va fe'l turkumiga kiruvchi so'zlar bo'lib, ko'p ma'noli so'z qatnashadi:

a) **ot** - ism ma'nosida:

Dedi shohi Kashmir bevahmu bok,

Ki oti edi Mallu ibni Mabok (SI. 1368).

b) **ot** - hayvon ma'nosida:

Yetmaklik erur mushki maksadga nedinkim bor.

Ko'z xirau, tun tiyra, ot oqsog'y yo'l burtok (BV. 321).

v) **ot** - otmoq fe'lining asosi;

Chun xanjari hajring manga qat' etti hayot.

Bori g'amu darding o'qini tinmayin ot (G'S.746).

g) **ot** - shuhrat, shon, dovrug ma'nosida:

Dedim: "Yaxshirok boda ul zuhddin,

Ki qilg'ay kishi shuxratu uchun (FC. 694).

Omonimik qatorda ot turkumidagi so'zlar ularning ayrimlari ko'chma qo'llanadi:

a) **pay** - muskul ma'nosida:

Hajr aro, ey xizri farrux **pay** qo'lum tutqim, erur

Po‘ya urmoqtin bu vodi y ichra bag‘rim tolg‘udek (FC.352)

b) **pay** - yoy tayyorlashda foydalaniladigan hayvonlar tanasidan olinadigan maxsus et, singir ma'nosida:

Qirqqondin iki-uch kun o‘tubon bo‘lmish edi.

O‘ylakim xangi **pay** etgaylar iki dilkash (BV. 583);

v) **pay** - oyok, qadam ma'nosida bo‘lib, fors-tojikcha po - poy so‘zining fonetik varianti sifatida keladi:

Men aylab necha oy biyobonni tay.

Yeturguncha bu mulku kishvarga **pay**. (SI 1370)

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Alisher Navoiy asarlarida qo‘llanilgan omonimik qator hosil qiluvchi so‘zlarning nihoyatda ko‘pligi misollar asosida yoritilgan.

Adabiyotlar

1. Абдурахмонов Ф, Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. - Тошкент, 1973.
2. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. - Тошкент, 1985.
3. Абдурахмонов Ф. Рустамов А. Алишер Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. - Тошкент, 1981.
4. Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихининг ilk даврлари. - Тошкент: F.Ғулом, 2004.
5. www.literature.uz.
6. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
7. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F7>.